

**ԿԱՐՍԻ ԱՆԿՄԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ, ՄԱՐՏԱՎԱՐԱԿԱՆ ԵՎ
ՌԱԶՄԱՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ**
(Դասեր ապագայի համար)

*«Երանի թե այս դառն սխալները դաս
ծառայեին ապագայի համար»*

*Արտաշես Բաբայան (Կարսի
անկման ականատես)*

ՀՈՒՅԱԸ ՕՏԱՐՆԵՐԻ ՎՐԱ ԴՆԵԼԸ

Մինչ Թուրքիան իր հույսը հիմնականում դրել էր սեփական ուժերի վրա, ՀՀ ղեկավարությունը, դաշնակիցներին վստահելով, թերագնահատում էր սեփական ռազմուժի կատարելիք գործը և հույսը դրել էր դիվանագիտության վրա¹: Հայության, մասնավորաբար ՀՀ քաղաքական ու զինվորական ղեկավարության մեծ մասն իր փրկությունն իրենից դուրս էր տեսնում²...:

Թուրքական հարձակումն սկսելուց 20 օր հետո իսկ, ՀՀ կառավարությունն իր հույսը դնում էր ոչ թե սեփական ուժերի, այլ՝ դաշնակիցների վրա: Խաղաղության խորհրդաժողովին ՀՀ կառավարության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը ՀՀ անունից 1920 թվականի հոկտեմբերի 6-ին հուշագիր է ներկայացնում դաշնակից ուժերի գերագույն հրամանատար մարշալ Ֆերդինանդ ֆոշին, ուր ասվում էր, թե «ՀՀ կառավարությունը գտնում է, որ... ամենից ազդու միջոցը դաշնակիցների կողմից Տրապիզոնի գրավումն է»³: ՀՀ կառավարությունը, որպես օժանդակ միջոց, ցանկություն էր հայտնում հունական զորքի առաջխաղացումն արևմտյան ռազմաճակատում⁴: Ֆոշի անունից ՀՀ դիմումին պատասխանում է դաշնակից միացիալ զորքերի շտաբի պետ, գեներալ Մաքսիմ Վեյդանը՝ իր պատասխանը հղելով խորհրդաժողովի նախագահին: Նա հայտնում է, որ հայկական ցանկությունը «որքանով էլ սկզբունքով արդարանալի է», սակայն նրա բավարարումը «պահանջում է այնպիսի ուժեր, որոնք Անտանտի արդի հնարավորություններից վեր են»⁵: Այսքանից հետո էլ ՀՀ ղեկավարությունը համառորեն շարունակում էր նույն հանկերգը երգել: ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը Վրաստանում ՀՀ լիազոր ներկայացուցիչին հոկտեմբերի 29-ին հղած հեռագրով հրահանգում էր նրան. «Խնդրեցե՛ք դաշնակիցներից շտապ և ռեալ օգնություն՝ դեսանտ Տրապիզոնի շրջանում, ռազմամթերքի մատակարարում և այլն»⁶: Հայ դիվանագետը, ստանալով Կարսի անկման մասին հեռագիրը, տեսնվում է Անդրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի բարձր կոմիսար Ստոկսի հետ և նորից բարձրացնում դաշնակիցների օժանդակության հարցը: Բրիտանացի զինվորականը անկեղծորեն խոստովանում է,

¹ ԸԹՊ, «Հայրենիք», 1926թ. 4, էջ 62:

² Հայ ժողովրդին հույսը միայն սեփական ուժերի վրա դնելու հորդոր-մարտակոչ է Ամենայան Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի կողակը: Հայոց հայրապետը հայտարարում էր, թե «մենք պետք է պաշտպանենք մեր մայրենիքը (այսպես է բնագրում՝ Գ.Յ.), օտարը մեզ չօգնեց և չի՛ օգնելու»: «Էջմիածին» շաբաթաթերթ, Վաղարշապատ, թիվ 12, 1920թ., 4 հոկտեմբերի, էջ 177-179:

³ Armenia-Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, p.767

⁴ Նույն տեղում: Հմմտ. ՀԱԱ, Ֆ.200, ց.1, դ.602, թ.400 (փաստաթղթի լրիվ շարադրանքը տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)- փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», փաստաթուղթ թ.242, էջ 290): Մինչ Ավետիս Ահարոնյանը կներկայացներ հիշյալ դիմումը, ՀՅԴ «Յառաջ» օրաթերթ-պաշտոնաթերթի նախորդ օրվա՝ հոկտեմբերի 5-ի համարում լույս էր տեսել Փարիզից նոր վերադարձած Ալ.Խատիսյանի հարցազրույցը, որտեղ նա հստակորեն ասում է . «Զինվոր անոնք (դաշնակիցները՝ Գ.Յ.) մեզի չի տրամադրեցին, և բացեիքաց հայտարարեցին, թե Հայաստան պետք է իր հույս դնե իր բանակին վրա» («Յառաջ», Երևան, 1920թ., 5 հոկտեմբերի, էջ 1. Հաստագրումը մերն է՝ Գ.Յ.):

⁵ Armenia-Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, p.769

⁶ Փաստաթուղթը՝ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, դ.19, թթ. 34-36: Արտատվում է « Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)- փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուից», փաստաթուղթ թ.276, էջ 322:

որ «ըստ երևույթին, Անտանտը կա՛մ չի կարող, կա՛մ չի ցանկանում օգնել»⁷: Ստոկսը նախապես էլ՝ Կարսի ուղղությամբ թուրքական հարձակման օրերին Երևան և Կարս իր այցելության ժամանակ, հստակորեն ասել էր, թե «ոչ մի օգնության հույս չպիտի դնեք դաշնակիցների վրա»⁸: **Այդուհանդերձ, Եվրոպայի վրա հույսն այնքան մեծ էր, որ «Կարսում՝ պարսվելը կամ հաղթելը չէր համարվում ճակատագրական Հայկական հարցի համար»⁹:**

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՄԽԱԼՆԵՐԸ

Ռազմական անպատրաստություն

...ՀՀ ղեկավարությունը կարծում էր, որ բանակը զենք-զինամթերքով, սննդով, հանդերձանքով, վառելանյութով և փողով ապահովելը մարտունակ բանակ ունենալ է նշանակում, հիմնովին անտեսելով բարոյահոգեբանական գործոնը, որը Հայկական բանակում բավականին ցածր մակարդակում էր: 1918 թվականի մայիսին հերոսական դիմադրությամբ թուրքերին Ախուրյանի ձախ ափը թափած հայկական բանակն ու ընդհանուր վերցրած ՀՀ հայ հասարակությունն ապրում էր պարսվողական հոգեբանությամբ: Պետական բյուջեյի ծախսային մասի շուրջ 85 տոկոսը հատկացվում էր բանակի կարիքներին¹⁰: ...Բայց զինվորները մնում էին մերկ, քաղցած և անխնամ¹¹:

Պատերազմին անպատրաստ լինելու տխուր փաստը վերաբերվում էր կյանքի առհասարակ բոլոր ոլորտներին (տնտեսական, քաղաքական, դիվանագիտական և այլն), մասնավորաբար, բանակի ու հասարակության՝ պատերազմին հոգեբանական նախապատրաստությանը: **ՀՀ պարբերական մամուլը հեղեղված էր թուրքերի ու նրանց արևելյան ցեղակիցների հետ բարիդրացիության և նույնիսկ բարեկամության մասին հրապարակումներով՝ բթացնելով թշնամու ճանաչման ժողովրդական զանգվածների և զինվորների ընկալումը:**

Ռազմական պլանի և քարտեզների չգոյությունը

Հուշագրողների մեծ մասի վկայությամբ, ռազմական ընդհանուր հատակագիծպլան, որով առաջնորդվեր հայկական բանակը հարձակողական թե պաշտպանողական մարտեր մղելիս գոյություն չուներ: **Բացակայում էր ներդաշնակությունը գորքի տարբեր միավորումների գործողությունների միջև:**

Անփութություն է դրսևորվել նաև ռազմական քարտեզների հարցում: Դրանք պետք է պարբերաբար փոփոխվեին՝ արտահայտելով վերջին պահի ռազմական իրադրությունը: Մինչդեռ ոչ միայն այդպիսի օպերատիվություն չի եղել, այլև կա՛մ

⁷ Փաստաթուղթը՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, դ. 602, թ. 72: Հրապարակվել է «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» հանդեսում, 1971, փաստաթուղթ թ. 7, էջ 37:

⁸ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 67:

⁹ Հայկ Ասատրյան, «Վերանորոգչական խորհրդածություններ», «Ռազմիկ» կիսաշաբաթաթերթ, Մոֆիա, թիվ 113-120, 1938-1939: Արտատպվել է հետևյալ գրքույկում՝ Հայկ Ասատրյան, «Վերանորոգչական շարժում (խորհրդածություններ)», «Ազգայնական ակումբի» հրատարակություն, Երևան, 2002, էջ 13:

¹⁰ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ. 12, էջ 67: ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թթ. 194, 253; նույնը, գ. 18, թ. 39:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 18, թ. 39:

ռազմական քարտեզներ չեն եղել նույնիսկ Կարսի ամրությունների զորահրամանատար Փիրումյանի շտաբում, կա՛մ էլ դրանցից հասկացող սպաներ: Այսպիսի երկու օրինակ է բերում Ստ. Ղորղանյանը: Խմբապետներից Փիլոս Փիրումյանը շտաբ է բերում տեղեկություններ ճակատից, «բայց ավելի քան կես ժամ պետք էր քրտեզ գտնելու համար»¹²: Ռազմական պլանի և կապի բացակայության պատճառով, գնդապետ Իշխանյանի հրամանատարած 7-րդ գունդը Կարսի անկման օրը գտնվում էր Կարսից արևելք, մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա և չէր իմանում ի՞նչ անել ¹³, մինչդեռ նրան ռազմական ակտիվ գործողություններին ընդգրկելը կարող էր բեկումնային լինել:

...Սյուս կողմից, «թյուրքաց հրամանատարը, երկու բան շատ է սիրում՝ քարտեզ և հեռադիտակ... Քարտեզի առաջ նա նստում է ժամերով, ուսումնասիրում և իր ռազմական դասավորումները անում, իսկ արշավի ժամանակ նա ձեռքից վայր չէ թողնում հեռադիտակը...»: Հուշագրողն ամինջապետ ավելացնում է՝ ծաղրական ոճով. «Ճիշտ այնպես, ինչպես որ մեր Կարսի գեներալները...»¹⁴:

Ռազմական ուժերի կենտրոնացման և խելամիտ (ռացիոնալ) օգտագործման սկզբունքի բացակայությունը կամ արհամարումը

Հասկանալի է, որ... հարձակումների ու ներսի մուսուլմանական զանգվածի խռովությունների պատճառով, բանակի մի զգալի մասը ստիպված էր գտնվել Կարսի ճակատից հեռու, մինչդեռ Կարաբեքիրը ՀՀ բանակի դեմ հանել էր Արևմտյան Հայաստանի գրավյալ տարածքում գտնվող թյուրքական բոլոր զորքերն՝ ընդամենը մեկ վաշտ թողնելով Կարինում: Սակայն, ՀՀ զորքերի մնացյալ հնարավորություններն էլ չգործածվեցին խելամիտ ձևով: Դրա լավագույն օրինակը Սեպուհի բրիգադայի հետ կատարվածն է: Գեներալներն ու գնդապետները, թշնամանքի հասնող ատելություն ունենալով Սեպուհի նկատմամբ բաժան-բաժան էին թողել նրա հրամանատարած բրիգադան: Վերջինիս կազմում գտնվող 7-րդ գունդը գտնվում էր Իգդիր-Սուրմալուի ճակատում, 8-րդը՝ Կարսի ճակատում (ընդ որում, վերջինիս գումարտակներն էլ տեղակայված էին տարբեր դիրքերում), բրիգադայի կազմում գտնվող Սմբատի կամավորական խմբերը՝ Արդահանի շրջանում. նրանք իրարից լուր չունեին և տարբեր հրամանատարների ենթակայության տակ էին: Պատերազմի առաջին շաբաթներին Սեպուհի բրիգադան, որպես առանձին միավորում, փաստորեն, գոյություն չունեիր:

Այս սկզբունքն անտեսելու մեկ այլ օրինակ էր 7-րդ գնդի հնարավորությունների չօգտագործումը, ինչպես տեսանք «Ռազմական պլանի և քարտեզների չգոյությունը» կետում:

Ռազմական մանևրի բացակայությունը

Հայկական բանակի հրամանատարության սխալներից մեկն էլ ուժերի տարանջատվածության պայմաններում հոկտեմբերի 14-ի հակահարձակումը նախաձեռնելն էր, որն ավարտվեց անհաջողությամբ, և որից հետո

¹² ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 12, թ. 16:

¹³ Նույն տեղում, գ. 11, 11, թթ. 4-7:

¹⁴ Նույն տեղում, գ. 17, թ. 19:

դասալքությունների, պարտությունների և նահանջների շղթան դարձավ արդեն անկառավարելի, և «Կարսի հանձնումը հեշտ ըմբռնում դարձավ»¹⁵: Մինչդեռ, եթե Սեպուհի բրգադարյի միավորները Իգդիրից և Դիլիջանից հասած լինեին Կարսի ռազմաճակատ և դրանք օգտագործվեին Կարաբեքիրի գործի թույլ կետերին հարվածելու համար, հայկական հակահարձակման ճակատագիրը կարող էր այլ լինել: Այդ հակահարձակումը թիրախ ուներ ռազմաճակատի կենտրոնական հատվածը, որտեղ թուրքերի դիրքերը ամենաուժեղն էին:

Ի տարբերություն հայկական այս անհաջողությունների և բացթողումների, ... Կարաբեքիրը նաև ռազմական մանրի ու խաբեության... վարպետ էր: Օգտվելով Կարսի հարավում Հաճի Խալիլ բարձունքից մինչև Ախուրյան ձգվող մոտ 50 կիլոմետր տարածության համարյա անպաշտպան դրությունից, - ինչը ռազմական մեծ սխալ էր¹⁶, - հոկտեմբերի վերջին օրերին իր ուժերի մեծ մասը... մղեց Կարսից արևելք՝ դրանով համարյա բոլոր կողմերից պաշարման տակ առնելով Կարսի հայկական գործը և կտրելով Կարս-Ալեքսանդրապոլ խճուղին և երկաթուղագիծը: Այդ օրերին (հոկտեմբերի 27 և 28) ... Կարսի հրամանատարության... ««գեկուցումները» կարելի է որակել «փնտռտուք» բառով»¹⁷ : Եվ միայն քաղաքի հարավային կողմի բարձունքներում և Վեզինքեոյում (Կարսի արևելքում) գտնվող... հայկական վաշտերի հերոսական դիմադրությունը փոքր ինչ ուշացրեց թուրքական հիմնական ուժերի առաջխաղացումը, բայց արդեն շատ ուշ էր: Մինչ... զինվորականները հարվածի սխալ մարտավարություն էին ընտրել... Սեպուհն առաջարկում էր ճիշտ այն, ինչ ընտրեց Կարաբեքիրը հոկտեմբերի վերջին օրերին: ...Սեպուհի մոտ ծառայած օրագրողը ...նշել է հետևյալը. «Սեպուհը դեռ սկզբից դեմ էր այդպես շուտափույթ ընդհանուր հարձակման անցնելուն, նրա կարծիքով, ճակատից եթե հարձակվելու լինենք, բնավ չենք հաջողի, և այդպես էլ եղավ: Նա գտնում էր, որ մեր ուժեղ հարձակումները պետք է կատարվեն թևերից, մանավանդ ձախից»¹⁸, որտեղ մենք անպատճառ պետք է անցնենք թշնամու թիկունքը և այդպիսով ստիպենք նրան թուլացնել կենտրոնը և ապա հարվածել նրա կենդանի ուժերին»¹⁹: Իր հուշերում Կարաբեքիրն ասում է, որ հայերի հետ իր նախորդ բախումների ժամանակ միշտ հարձակվել է կենտրոնական հատվածից, սակայն Կարսի դեպքում նախընտրեց դա չանել, այլ՝ նախ խաբել հայոց գործի հրամանատարներին՝ նրանց հավատացնելով նույն սցենարը որդեգրելու մեջ, և, երկրորդ, օգտվելով իր ունեցած այլ առավելություններից. «Իմ այս տեղերը (Կարսի շրջանը՝ Գ.Յ.) և Կարս բերդաքաղաքին հողերը թիզ առ թիզ ճանաճելու, հայոց տկար կետերը գիտենալով, Կարսի վրա փոխանակ ճակատեն հարձակվելու, արևելքեն հարձակվելու եղած է»²⁰:

Տեղանքի առավելություններից օգտվելու նկատմամբ անփույթ մոտեցումը

Այս առնչությամբ, մատերի մասնակից Հայ Գնդունին նշում է **խրամները փորելու, գրաված դիրքերը ամրացնելու, պաշտպանելու և դրանք անվտանգ**

¹⁵ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ.6, էջ 87:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 92:

¹⁷ Նույն տեղում, թ.7, էջ 69:

¹⁸ Այսինքն՝ Կարսից հարավ ընկած տարածքից:

¹⁹ Անանուն, «Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը», Երևան, 1994, էջ 98-99:

²⁰ «Քյազըմ Կարաբեքիրի հուշերը Հայաստանի Հանրապետության վրա թրքական հարձակումներուն մասին», «Զարթոնք», 1966թ., 10 օգոստոսի, էջ 2:

դարձնելու նկատմամբ մտահոգության բացակայությունը: Ավելին, նա նշում է հայկական բանակում «պատասպարվելու, թշնամի են չնկատվելու և չխուզարկվելու համար էական նշանակություն վայելող վարժության և բժախնդրության պակասն ու ամբողջական բացակայությունը»²¹:

Ռազմական հետախուզության և հակահետախուզության խայտառակ վիճակը

Բոլոր հուշագիրները վկայում են այս մասին՝ առհասարակ հայկական հետախուզությունն ու հակահետախուզությունը որակելով չափազանց ծանր ածականներով՝ «ողբալի», «անբավարար», «մեր ամենաթույլ կողմեր են մեկը»²²: ...Ուղղակի ապշել կարելի է կարդալով հետևյալ վկայությունը. «Արդահանի և Կարսի բնիկ՝ թուրք երևելիներեն ոմանք... պատերազմը չսկսած, նույնիսկ կայցելեին սահմանագլուխը պաշտպանելու կոչված մեր գունդերու և այսպես գիտակ կպահվեին մեր բոլոր պետական-գինվորական բնույթ կրող խնդիրներուն»²³:

Մյուս կողմից, ըստ Հայ Գնդունու՝ «Երևանը ձեռք չէր առած և չէր առներ ոչ մի ազդու զենք՝ թափանցելու թշնամի Թուրքիայի ծրագիրներուն և հաշիվներուն»²⁴: Նույն աղբյուրը հայտնում է, թե հայկական ռազմական հետախուզությունն ու հակահետախուզությունը «պարզապես մոռացված, անտեսված էր հայկական բանակի իրավասու և պատասխանատու պետերեն»²⁵: Այդ մարմինը «ոչինչ չգիտեր, նա զբաղված էր ինտրիգներով և իր հաշիվներով, բայց ոչ պետական վսեմագույն իմաստի պահպանությամբ: ...Մեր հրամանատարությունը ոչինչ չգիտեր, թե ինչ է կատարվում սահմանից այն կողմը, նա չգիտեր և երկրի տրամադրությունը դեպի ժամանակի վերապրումները»²⁶: Այս մարմինը Երևան ուղարկած իր գրություններով հերքում էր հետախուզական բնույթի այն տեղեկությունները, որ ձեռք էր բերում Կարսի նահանգապետը Արդահանի գավառապետ Կադիմովի և քուրդ երևելիների միջոցով:

Հայկական հետախուզության համարյա չգոյության պատճառով, բարձրագույն հրամատարությունն ու գլխավոր շտաբը մինչև պատերազմի վախճանը իրական պատկերացում չեն ունեցել թուրքական ուժի և պլանների մասին²⁷...:

...Մեկ այլ ողբերգական փաստ է այն, որ հատուկենտ դեպքերում, երբ հայկական հետախուզությանը հաջողվում էր ինչ-որ կարևոր տեղեկություններ կորզել, քաղաքական դեկավարությունը պատշաճ լրջությամբ չէր վերաբերվում դրանց²⁸...:

²¹ ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932թ., 3 նոյեմբերի, էջ 2:

²² Վահե Արծրունի, «Հայ – տաճկական պատերազմը – Հայ սպայությունը - Շատախ», Երևան, 2002, էջ 33,71,284:

²³ ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932թ., 3 նոյեմբերի, էջ 2:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1,թթ. 125-126:

²⁷ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ.12, էջ 53-54; Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 409, ծնթ.29; ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932թ., 3 նոյեմբերի, էջ 2; Վանիկ Վիրաբյան, «Հայաստանի առաջին հանրապետության հատուկ ծառայությունները 1918-1920 թթ.», Երևան, 1998, էջ 21; ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ.4, էջ 61:

²⁸ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 70:

Ապաշնորհ գորահրամանատարների ուշացած փոխարինումները և նրանց նկատմամբ ներողամիտ վերաբերմունքը

Գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանյանի... ղեկավարության պատճառով, Կարսի ռազմաճակատի աջ թևի անհաջողություններից հետո միայն, հոկտեբերի կեսին նրան այդ տեղամասում փոխարինում է Սեպուհը, այն էլ՝ իր բրիգադի ընդամենը մեկ մասով...: Իսկ այդ միջոցին, 15 օր... ռազմաճակատի աջ թևը հրամանատար չի ունեցել²⁹: Էլ ավելի հանցավոր էր... գեներալ Հովսեփյանի փոխարինումը գեներալ Ղազարյանով...: Եվ ի՞նչ, փոխանակ... ռազմական դատարան փոխանցելու, Հովսեփյանին տրվում է... շատ պատասխանատու պաշտոն՝ Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո դիմադրության նոր գիծ դարձած Արագածի ռազմաճակատի ղեկավարումը: Այստեղ էլ նա ձախողում է, և նոյեմբերի կեսին նրան փոխարինում է... գնդապետ Միրիմանյանը, որը պահպանում է չորրորդ գնդի հրամանատարությունը: ...Գեներալ Արտյոմ Հովսեփյանը զորաց նախարար Ռուբենի հրահանգով միայն նոյեմբերի կեսերին է կանչվել Երևան՝ դատվելու³⁰, սակայն չի պատժվել, և զորաց նախարար Դրոյի ցանկությամբ ազատ արձակվել³¹:

Ապաշնորհ բարձրաստիճան սպաների նկատմամբ անհիմն ներողամտությունն էլ ավելի խայտառակ բնույթ ստացավ հայ-թուրքական պատերազմի օրերին: Այստեղ մեծ դեր էր խաղում հովանավորչությունը պայմանավորված սպաների կուսակցականությամբ..., ինսամի-ծանոթ-բարեկամ գործոնով, և, իհարկե, կաշառքով:... Նման պայմաններում խոսել բանակում կարգապահության մասին՝ անմտություն կլիներ: Մեջբերենք մի արևի օրինակ:

Ախուրյանի մոտ քրդական ձիավոր մի խմբի հանդիպելով, փախած և զինամթերքը թշնամուն թողած³² փոխգնդապետ Ղոնդախյանը թեև դատի տրվեց, «բայց մնաց անպատիժ և նշանակվեց նոր պաշտոնի»³³:

Գեներալ Փիրումյանի փեսան՝ գնդապետ Միրզոնը, առանց կոիվ տալու փախչում է Ալեքսանդրապոլ, նախօրոք այնտեղ տեղափոխելով իր ունեցվածքը: Ռուբենը նրան բանտարկելու հրաման չի տալիս³⁴...:

Զինվորական բազմաստիճան ենթակայությունը...

Կարսի ռազմաճակատի թե՛ տեղագրությունը, և թե՛ հարաբերական փոքրությունը պարտավորեցնում էին ռազմական հրամանատարության մեկտեղում, այն էլ՝ կարող... ռազմահրամանատարի ձեռքում: Միչդեռ այս հարցում թույլ տրվեցին կոպիտ սխալներ: Առաջին, ռազմական գործողությունների կենտրոնական հատվածի հրամանատարն էր գեներալ Արտյոմ Հովսեփյանը, որի վերադասն էր

²⁹ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ.5, էջ 82:

³⁰ Նույն տեղում, թ.9, էջ 114:

³¹ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ.12, էջ 68:

³² ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ.6, Թ.26; նույնը, գ.8, թթ. 3-6:

³³ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ.12, էջ 56:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ.6 թ.39-40: Սա այն սպան է, որի զինվորները քիչ էր մնում ապստամբեին 1919թ. վերջին օրերին, երբ նա գողացել էր իր գնդին հատկացված սնունդը: Քննությունը հաղտոտել էր գողության փաստը, և, հակառակ իր աներոջ՝ գեներալ Փիրումյանի միջամտությանը, նրան ազատել էին գնդի հրամանատարությունից: Այդուհանդերձ, Միրզոնը շատ շուտով նշանակվել է Կարսի մի գնդի հրամանատարի օգնական (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ.7, մաս 2, թ.254), այսինքն «պատժվել» է ընդամենը թեթևակի պաշտոնազրկումով:

Կարսի բերդապահ ու ռազմաճակատի փաստական հրամանատար, գեներալ Դանիել-Բեկ Փիրումյանը: Վերջինիս անմիջական ղեկավարն էր ռազմաճակատի անվանական հրամանատար, գեներալ Մովսես Սիլիկյանը, որը նստում էր ռազմական գործողությունների թատերաբեմից շուրջ 70 կմ հեռու՝ Ալեքսանդրապոլում: Սիլիկյանի վերադասն էլ գործի ընդհանուր հարամանատար գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանն էր, որը նստում էր Երևանում: Այսպիսով, ստեղծվել էր քառաստիճան հրամանատարություն, մեկ մարմին՝ չորս գլխով: ...Յուրաքանչյուր հրամանատար, իհարկե, ուներ նաև իր շտաբը՝ բազմաթիվ սպաներով: Նման պայմաններում անհնար էր դարձել օպերատիվ ռազմական որոշումներ ընդունելը, հրահանգներ արձակելը ու դրանք տեղ հասցնելը, ռազմական գործողությունների համակարգումը: Եթե ավելացնենք, որ հեռագրական և հեռախոսային կապը հաճախ խզվում էր, երբեմն՝ երկար ժամանակով, ապա պատկերը ամբողջական կլինի: Շատ են վկայությունները, թե ճակատի այս կամ այն գորամիավորը տեղյակ չէր, թե ինչ է կատարվում թևերում³⁵, նույնիսկ հարևան գորամիավորումներում³⁶: Մյուս սխալն այն էր, որ այս բոլոր գորահրամանատարների միջև հարաբերությունները, մեղմ ասած, բարեկամական չէին, նրանց միջև կային տևական նախանձ, փախադարձ դավեր:...

Ջորակոչի բարձիթող վիճակը

Ջորակոչի կարևոր գործի նկատմամբ ՀՀ կառավարության մոտեցումը, ...«մակերեսային և իրապես վարժապետական էր» ³⁷ : Միմոն Վրացյանի գնահատումով՝ զորակոչն ու առհասարակ թիկունքը «լավ կազմակերպված» չէին³⁸, իսկ Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանյանի համաձայն, **այդ պատասխանատու գործը «մի այնպիսի շփոթ, մի այնպիսի քառու էր, որի նմանը երևակայել անգամ դժվար էր»** ³⁹ և **«գտնվում էր անջնորհք և ապիկար ադմինիստրացիայի ձեռքում»** ⁴⁰ : Թիկունքի պետ, գեներալ Միքայել Արեշյանը մի ապաշնորհ մարդ էր և «փոխարեն իրեն հանձնված նոր-նոր ուժերը կազմակերպելով ճակատ ուղարկելու, ավելի կքաջալերեր դասալքությունը դեպի Վրաստան»⁴¹:...

Ջորակոչի պլան գոյություն չունեք, իսկ եթե կար, դրանից անտեղյակ էր Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանյանը, որի վրա էր դրվել զորակոչի կատարումը նահանգում⁴²: Նահանգի զորակոչն իրականացնելու կոչված... գնդապետին «նույն չափ էր հետաքրքրում... գործը, որքան ինձ և ձեզ՝ անցյալ տարվա քամին», - հեզնում է նահանգապետն իր հուշերում⁴³:

³⁵ Տես, օրինակ, Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 36:

³⁶ Տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6 թ.96:

³⁷ ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932թ., 29 հոկտեմբերի, էջ 2:

³⁸ Միմոն Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1993, էջ 508:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թ. 155:

⁴⁰ Նույն տեղում, գ. 10, թ. 4

⁴¹ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 292:

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 94:

⁴³ Նույն տեղում, գ. 7, մաս 2, թ. 165:

Նոր ստացված կանադական հրացաններին հայ զինվորների անվարժ լինելը

Թուրքական հարձակումից հետո հայտարարված գորակոչով «զենքի տակ առնված մարդոց գրեթե մեծ մասը անտեղյակ էր հրացանի գործածության, զին. տարրական կրթություն ու վարժություն չէր տեսած», - վկայում էր... 8-րդ գնդի առաջին գումարտակի հրամանատար Հայ Գնդունին ⁴⁴ : **1920թ. աշնանը Մեծ Բրիտանիայի՝ ՀՀ-ին վաճառված կանադական հրացանները «բոլորովին անպետք զենքեր էին»,** իսկ հայ զինվորն ու զինակոչիկը դրանց գործածությունը «չէր մարզված հարկ եղածին չափ»⁴⁵...: ...այդ հրացանները ծանր էին և կոշտ, նրանց արձակած փամփուշտների զգալի տոկոսը չէր պայթում, ինչը հոգեբանական վատ ազդեցություն էր թողնում զինվորների մոտ ⁴⁶:...

Հույսը Կարսի անառիկ ամրությունների վրա դնելը

Դրանց վրա իրենց հույսն էին դրել շատերը՝ բարձր գորահրամանատարներից մինչև ՀՀ քաղաքական վերնախավն ու Կարսի բնակչությունը: **Եթե բացակայում է պայքարելու, դիմադրելու և հաղթելու ոգին, ամենաանառիկ ամրություններն իսկ անկարող են պարտության դատնությունը կանխելու:...**

Հրամկազմի մի մասը չէր էլ հավատում Կարսի ամրություններին: «Նազարբեկյանը կարծում էր, որ թշնամու ճնշման տակ, ստիպված պիտի լինենք թողնել Կարսը և, պահպանելով կենդանի ուժը, կարգի բերել մեր գնդերը, զինել, հազցնել և ապա չափվել թշնամու հետ»⁴⁷: Նույն կարծիքին է եղել նաև գլխավոր շտաբի պետ, զեներալ Հովհաննես Հախվերդյանը: Կառավարությունը մերժում է այս առաջարկը՝ հուսալքում չառաջացնելու համար:...

Սակայն էլ ավելի վրդովեցուցիչ փաստ է այն, որ Կարսի ամրությունների նկատմամբ դրսևորել է անփույթ վերաբերմունք նույն ինքը՝ բերդապահ նշանակված զեներալ Դանիել-Բեկ Փիրումյանը⁴⁸: Հենց սկզբից միասնություն չկար այն հարցում, թե հարկավո՞ր է արդյոք Կարսը պահպանել որպես բերդաքաղաք, թե՞ ոչ: Ինչպես շատ հարցերում, այս հարցն էլ թողնվում էր չլուծված և բարձիթողի վիճակում: «Բերդը և՛ գոյություն ուներ և՛ ոչ: Բերդապահ կար, ինչպես նաև հրետանիի պետ, բայց զորք չկար»⁴⁹: Եվ միայն պատերազմն սկսվելուց հետո հապճեպ կերպով մի շարք կարգադրություններ են անում, որոնք երկար ամիսների անփութության պատճառով ստեղծված... վիճակը չէին կարող հաշված օրերի ընթացքում հեղաշրջել: Հոկտեմբերի վերջին շաբաթը ի վերջո սկսում են կարգի բերել բերդի՝ «երեսի վերա ընկած բազմաթիվ թնդանոթները», հեռախոսային ու հեռագրական կապը վերականգնել և այլ անհրաժեշտ աշխատանքներ տանել, թնդանոթաձիգ սպաներ ճարել⁵⁰:

⁴⁴ ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932թ., 29 հոկտեմբերի, էջ 2:

⁴⁵ Նույն տեղում, 1932թ., 8 նոյեմբերի, էջ 1:

⁴⁶ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ.5, էջ 80:

⁴⁷ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ.12, էջ 55:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 58:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 58:

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 364, 367:

Հայկական երկաթուղու խայտառակ վիճակը

Սա ևս կարելի է դասել ռազմական բնույթի սխալների շարքում: Օրագրողը հոկտեմբերի 3-ին գրել է. «Նավթ ու մագուլթ չունենալու պատճառով, մեր երկաթուղագիծը համայն Հայաստանում այս քանի շաբաթ է, որ ի սպառ կանգնել է: ... Ինձ մնար, ես Ջամալյանին⁵¹ առաջին հերթին ռազմադաշտային դատարանի կհանձնեի»⁵²:

Հայկական երկաթուղում կաշառքն ու կողոպուտը վերածվել էին «բնական» երևույթների: «Երկաթուղու ամեն մի կայան մի սատրապություն, «ինքնորոշվող» մի հաստատություն էր, ուր գնացքը պետք է կանգնեի ու վճարեր մաքսը»⁵³: Երկաթուղու Կարսի նահանգի հատվածում կողոպտում էին հատկապես հարուստ թուրքերին: Նահանգապետը երկաթուղու միլիտարիզացիան հեռացնում է աշխատանքից, բայց որոշ ժամանակ անց իմանում, որ Երևանից նրան նորից նշանակել են նույն պաշտոնում⁵⁴:

ՌԱԶՄԱՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՍԽԱԼՆԵՐԸ

Պատերազմին հոգեբանական անպատրաստվածությունը, թուրքական վտանգի արհամարումը կամ, առնվազն, թերագնահատումը և սեփական կարողությունների գերագնահատումը

...Որևէ պատերազմի կամ նույնիսկ դրա վտանգի նկատմամբ հոգեբանական անպատրաստությունն անխուսափելիորեն առաջնորդում է մարտական ոգու թուլացմանը⁵⁵: «Կառավարության ու պառլամենտի համար տաճկական վտանգ չկար, կամ այդ վտանգը սպառնալից չէր», - գրում է նախարար Արտաշես Բաբայանը⁵⁶: Դա ունի իր հոգեբանական բացատրությունը. ՀՀ-ն Կարսի մարզը ձեռք էր բերել հեշտությամբ, առանց մեծ զոհողությունների՝ այն ստանալով բրիտանացիներից 1919թ. գարնանը: Իսկ ինչ ձեռք է բերվում հեշտությամբ, ընդհանրապես, իսկական արժեքը թերագնահատվում է, նմանապես՝ թերագնահատվում են այն կորցնելու վտանգն ու նշանակությունը:

Թուրքական վտանգի թերագնահատումն ուղեկցվում էր սեփական կարողությունների անհիմն գերագնահատումով, «որովհետև հաղթական էինք մեր անկախության առաջին օրերից իսկ», «լավ զինված և պարենավորված, Անդրկովկասում կովոդի հոչակ հանած, թվով գերազանց» բանակ ունեինք և «ուժեղ էինք Անդրկովկասյան մյուս հանրապետությունների համեմատ»⁵⁷:...

Ձորակոչին ներկայանում էին աղքատների և «տանիք» չունեցողների որդիները: Հովանավոր ունեցող կամ կաշառք տվող երիտասարդների մի մասը փախչում էր արտասահման... մյուս մասը տեղավորվում էր սպանների մոտ՝ ռազմական

⁵¹ Հաղորդակցության նախարար Արշակ Ջամալյան:

⁵² Անանուն, «Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը», Երևան, 1994, էջ 88:

⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 12, թ. 68:

⁵⁴ Նույն տեղում, գ. 7, մաս 1, թթ. 41-44:

⁵⁵ Տե՛ս նաև Արարատ Հակոբյան, «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմության փորձն ու դասերը», էջ 28:

⁵⁶ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ.12, էջ 54:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 64-65:

գործողություններից հեռու: Կարսի նահանգապետ Ստ.Ղորղանյանը եզրակացնում է, որ գորահավաքը հավասարվել էր «ամոթալի սնանկության»⁵⁸:

Ռեզոլուցիայի մեկ այլ կոպիտ սխալ էր նման որակով գորակոչիկների միախառնումը մասնագիտացված գորամիավորումներին, որի հետևանքով զգալիորեն նվազում էր վերջիններիս մարտունակությունը, նրանց ևս մղելով խուճապի:

ՀՀ բանակում համատարած անփութությունը, անկարգապահությունն ու անպատասխանատվությունը

Յուրաքանչյուր գործի, առավել ևս, բանակային գործի արդյունավետության ու հաջողության հիմքերի հիմքը կարգապահությունն է: Հրամանների... «անվճարեկ պարտավորությամբ և ճշտությամբ» կատարում ... գոյություն չի ունեցել ՀՀ բանակում: **Ամեն մեկը «սիրում էր միայն ճառել և միայն ընդ [դ] իմախոսել»**⁵⁹:...

ՀՀ բանակի զինվորների, կրտսեր և բարձր աստիճանավոր սպաների մեծ մասն իր ստացած հրամանները կատարելու կամ չկատարելու իրավունք է վերապահել ինքն իրեն: Բյուրո-կառավարությունը «ուժ տվավ բանակը մեծացնելուն, առանց համապատասխան չափով ուշադրություն դարձնելու անոր կարգապահության և օրգանական կազմակերպությունը վրա»⁶⁰ : Զինվորական կարգապահությունը խախտողները ոչ միայն խիստ պատժի չեն արժանացել, նրանց ոչ միայն ներվել է, այլև հաճախ... նոր պաշտոններ են ստացել կամ պարգևատրվել:...

Անպատասխանատվության և անկարգապահության ցայտուն օրինակ է ՀՀ բանակի հոկտեմբերի 14-ի հարձակումը, որը նախատեսված էր արևածագին, սակայն «գնդապետների և շտաբների անհոգության պատճառով»⁶¹ սկսում է որոշված ժամից երկու ժամ, իսկ Հարամ Վարդանի ամբողջությունների ուղղությամբ գործող թևում՝ 3,5 ժամ հետո, աջ թևի մի գորամաս «իր թնդանոթներով երեք ժամ հետո հասած էր իրեն համար որոշված վայրը»⁶²:

Անպատասխանատվության մեկ այլ ցայտուն օրինակ է խմբապետ Կնյազի արածը. ստանալով հրաման հետախուզելու ձախ թևը, նա «կես ճանապարհից վերադարձել էր հանգստացուցիչ հաղորդագրությամբ», հայտնելով է այդ թևի վրա թշնամի չկա⁶³:...

Իսկ գլուխգործոց հիմարություն է հետևյալը. չորրորդ գնդի հրամանատար գնդապետ Դմիտրի Միրիմանյանի հանձնարարությամբ, սեպտեմբերի 13-ի լույս 14-ի գիշերը Կարաուրգան կայարանում կայանում է հայ և թուրք սպաների միացյալ... խնջույք, որպեսզի «հնարավոր ըլլար գոնե կոնյակի ազդեցության տակ տեղեկություններ կորզել տաճկական ներքին իրադարձությունների մասին»: Կերուխումի ընթացքում հնչում են փոխադարձ «կեցցե»-ներ և «ուռուռ»-ներ, «գնդապետ Միրիմանյանի ստորադասները հոգեկան ամենամեծ հաճույքով կոնյակի շիշերը կպարպեին որկրամուլ, այլ ծուղակե չբռնվող թուրք սպաներուն կենացը»: Եվ

⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 10, թ. 4:

⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 8, թ. 12:

⁶⁰ Վահե Արծրունի, «Հայ – տաճկական պատերազմը – Հայ սպայությունը - Շատախ», Երևան, 2002, էջ 47:

⁶¹ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ.12, էջ 57:

⁶² ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ.5, էջ 84:

⁶³ Արտաշես Բաբայան. «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թ.12, էջ 61:

ի՞նչ: Թուրք սպաների մեկնումից քիչ անց, թուրք հետախույզները թափանցում են քեֆի կետը և կոտորում շատերին, իսկ մի քանի ժամ անց սկսվում է թուրքական «չնախատեսված», «անակնկալ» հարձակումը⁶⁴, որին հետևում է հայկական նահանջը առանց լուրջ դիմադրության: Ամենից շուտ փախչում է գնդապետ Միրիմանյանը⁶⁵... Ոչ ոք պատասխանատվության չի կանչվում այս այլանդակ վարքի համար:

Անպատասխանատվությունը համատարած է եղել նաև պետական ամբողջ վարչամեքենայում⁶⁶: Հետևաբար, լիովին իրավացի է Կարսի... նահանգապետը, երբ հաստատում է, որ «Կարսը ընկավ ոչ պարտված, նա զոհ դարձավ մեր ոճրագործ անհոգության»⁶⁷:

Դասալքությունը

Սա ընդհանրապես բանակի մահացու հիվանդություններից է, հասարակության «ներքին թշնամին», որի դեմ պետք է պայքարել ամենայն խստությամբ: Դրան հակառակ, սակայն, դասալիքներն արժանանում էին իրենց հարազատների հոգածությանը, նրանց միջոցով ձևեր գտնում ծլկելու ռազմաճակատից, իսկ ճարպիկները և «ուժեղների» տղերքը ճողոպրում էին Թիֆլիս:...

Գործող բանակում դասալքությունը համարյա անշրջելի դարձավ հոկտեմբերի 14-ի հակահարձակման անհաջողությունից հետո: Դասալքության առաջն առնելու և հավանական դասալիքներին վախեցնելու գամար, կարսի հրապարակներից մեկում կախաղան է դրվում: Սակայն դա էլ չի ազդում, քանի որ գեներալ Փիրումյանը ռազմական տրիբունալի նախագահ է նշանակում իր փեսա, փոխգնդապետ Միրզոնին, որը... արատավորված էր ֆինանսական գեղծումների համար՝ յուրացրած լինելով իր գնդի զինվորներին հատկացված սննդի մի մասը: Այդպիսի դատավորի առկայությամբ, «այդ դատարան չէր, իհարկե, այդ մի նախատիք էր, մի ծաղր իրավակարգի, որ... բնորոշում էր բարքերը և մեր ժամանակը...», ...արձանագրում է Կարսի... նահանգապետը իր հուշերում⁶⁸:

Դասալքությունը աներևակայելի չափերի հասավ մանավանդ Կարսի անկման օրից սկսյալ:... **Հագարավոր դասալիքներին ՀՀ իշխանությունները չեն պատժում:...**

Դասալքությունը համակել էր նաև քաղաքացիական իշխանություններին:... Շիրակի նահանգապետ Կարո Մասունին... Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետ Պարույր Լևոնյանի հետ «թուրքերի դեռ Ախուրյան չհասած և առանց կառավարության թույլտվության, լքել են իրենց դիրքերը և հեռացել»⁶⁹: Այդուհանդերձ, «արտակարգ դատարանը, յուր վերջին նիստում քննելով Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Պարույր Լևոնյանի ու վարչության անդամների պաշտոնալքման գործը [,] գտել է նրանց արդար»⁷⁰:

Դասալիքների «արդարացումը» համընդհանուր երևույթ էր, որն էլ ավելի էր անբարոյականացնում ընդհանուր հասարակական մթնոլորտը:

⁶⁴ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 83:

⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 350:

⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 12, թ. 77:

⁶⁷ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 421:

⁶⁸ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 375-380:

⁶⁹ «Ժողովուրդ» թերթ, օրգան Հայ ժողովրդական կուսակցության, Երևան, թիվ 182, 1920 թ., 9 նոյեմբերի, էջ 2, «Քրոնիկոն» սյունյակը:

⁷⁰ «Ժողովուրդ» թերթ, օրգան Հայ ժողովրդական կուսակցության, Երևան, թիվ 192, 1920., 24 նոյեմբերի, «Քրոնիկոն» սյունյակը, ենթավերնագիր «Պարույր Լևոնյանի արդարացումը»:

Կռվելու և հաղթելու կամքի բացակայությունը և նույնի՝ թշնամու մոտ գերազանցությունը

Այս... կարևոր գործոնը նշում են բոլոր հուշագրողներն ու փաստաթղթերի հեղինակները՝ առանց բացառության... Ոչ միայն ՀՀ բանակը, այլև հայությունն ընդհանրապես «կռվիլ չուզելու և չտոկալու հիվանդությամբ մը վարակված» էր⁷¹, մինչդեռ « բարոյական ուժը կամ կորովը գլխավորագույն գենքն է գորքին, կռվին դաշտին վրա հաղթական ըլլալու համար»⁷² : «Հայ գորքը վտանգին սերը չէր ճաշակած»⁷³, «Հայ ղեկավարները Սպարտայի վարդապետությունը լսեր էին, առանց, սակայն, անոր հոգեբանությանը թափանցելու»⁷⁴: Հայ զինվորը չէր հաղթել մահվան վախը: Գերագույն գորահրամանատար, գեներալ Նազարբեկյանը «լավատեսներեն չէր Հայաստանի ապագայի մասին»⁷⁵: Միլիկյանի շտաբի պետ գնդապետ Վեքիյանը խոստովանում էր, թե «հայ զինվորականությունը հավատք չուներ թուրքերը հաղթելու»⁷⁶:...

Կռվելու կամքի բացակայության առումով ուշագրավ է Սեպուհի ձեռքը գերի ընկած մի թուրք վաշտապետի խոստովանությունը, թե թուրքական հարամանատարության՝ իր հաղթանակի նակատմամբ հավատքի հիմքերից էր այն, որ «ձեր գորքը ո՛չ թե չէր կրնար դիմանալ մեզ, այլ՝ պիտի չկռվեր մեր դեմ»⁷⁷: Այսինքն, թուրքերը... լավատեղյակ էին երկրում ու հատկապես բանակում տիրող բարոյահոգեբանական վիճակին, պահը հարմար էին համարում ծնկի բերել հայությանը...

Պարտվողական հոգեբանությամբ վարակված էր ոչ միայն բանակը, այլև ողջ հասարակությունը: Հոկտեմբերի առաջին օրերին Կարս ուղևորված Գարեգին եպս. Հովսեփյանը գիշերը հասած լինելով քաղաքի երկաթուղու կայարանը, այստեղ ծանոթանում է «ժողովրդական կարծիքների և ճնշված տրամադրության հետ: Երկմտության և մասամբ հուսալքության ոգին փռել էր յուր թևերը ժողովրդի բացասական հոգեբանության վրա: Ոմանք չէին քաշվում ասելու, թե պատերազմը պիտի վերջանա մեր պարտությամբ»⁷⁸:...

Շատ դիպուկ է Հայ Գնդունու հաստատումը. «Իրենց կոչումին բարձրությունը չգիտակցող մեր մտավորականներն ու գլուխները՝ հայկական բանակին ռազմական դիրքերու վրա կրած պարտութենեն առաջ, այո՛, սաղմնավորեր և պատրաստեր էին Կարսի անկումն ու գրավումը: Ուրիշ խոսքով, Կարսը, հայկ. թիկունքին մեջ հոկտ. 30-ին ավելի կանուխ ինկած էր անարժան և դավաճան ղեկավարներու ձեռքով»⁷⁹:

⁷¹ ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932թ., 29 հոկտեմբերի, էջ 2:

⁷² ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932թ., 1 նոյեմբերի, էջ 2:

⁷³ ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932թ., 8 նոյեմբերի, էջ 1:

⁷⁴ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 90:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 380:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 33

⁷⁷ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 291:

⁷⁸ Գարեգին արք. Հովսեփյանց. «Կյանքիս ամենադժբախտ օրը և երջանկության բուպեն», «Ոգուն չապավինելու արդյուքը», էջ 28: Ժողովրդի և բանակի պարտվողական հոգեբանությամբ վարակված լինելու մասին տե՛ս նաև նույնը, էջ 37-39, ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ.5, էջ 83:

⁷⁹ ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932թ., 10 նոյեմբերի, էջ 2. Հաստատագրումը մերն է, - Գ.Յ:

**Զինվորական բարձրագույն հրամանատարության և պաշտպանության
նախարարության մեջ անմիաբանությունը, նախանձը և
միմյանց նակատամար դավերը**

Վերևում արդեն գրել ենք Սեպուհ-գորահրամանատարներ հակամարտության մասին: ...Սեպուհը, իր կարգին, վստահություն չունեի գորահրամանատարների վրա⁸⁰: Գեներալներն ու գնդապետները անընդհատ դավեր էին նյութում Սեպուհի դեմ՝ աշխատելով որքան հնարավոր է նրան հեռու պահել ռազմական գործողությունների թատերաբեմից: Փիրումյան-Սեպուհ անհամաձայնությունը «մեկ կողմէ՝ բնական զարգացում էր» Փիրումյան-նահանգապետ Ղորղանյան հակամարտությանը, «և մյուս կողմէ՝ անուրանալի փաստն այն անհամերաշխությանը, որ սկզբեն ի վեր գոյություն ուներ մեր կամավոր ռազմիկներուն և սպայությանը միջև»⁸¹:...

...այլ խնդիրներում անհամաձայնությունների պատճառով գեներալներ Փիրումյանի և Հովսեփյանի հարաբերությունները լավ չէին⁸²: Վերջինս «աններելի չափով» ատում և դավեր էր լարում իր անմիջական ստորադասներից, չորրորդ գնդի հրամանատար գնդապետ Միրիմանյանի⁸³, ինչպես նաև կոչում էր գնդապետ Հարությունյանի հետ⁸⁴. առաջին գնդի այս հրամանատարի նկատմամբ գեներալները տհաճ զգացմունքներ էին տածում և «նորան միշտ Կարսում էին պահում»⁸⁵: Փիրումյանին Կարսի բերդապետ նշանակելիս զորաց նախարարի օգնական գեներալ Միլիկյանը բողոքում է և ընդհարվում իր վերադասների, նախարար գեներալ Արարատյանի և սպարապետ Նազաբեկյանի հետ: Փիրումյանն «ուխտագնացություն է կատարում Երևան, դեպի Աստղերի պալատը⁸⁶, «ընկերական շրջանները» և դրությունը դյուրիչ ձևով փոխվում է» ու նա մնում է իր նոր պաշտոնում⁸⁷: Իր հերթի գեներալ Փիրումյան, նրա շտաբի պետ գնդապետ Տեր-Առաքելյան և շտաբի ավագ սպա փոխգնդապետ Ավշարով «շարունակ կոչում էին իրար հետ, հայհոյում իրար...»⁸⁸: Փիրումյան և Կարսի ամրությունների հրետանու պետ գնդապետ Բաբաջանով «իրարու տակ փորելու և իրարու տապալելու» հարցում մրցում էին⁸⁹: Գեներալների և գնդապետների մեծ մասը, ավարի բաժանման... հարցերում անընդհատ տարակարծություններ ունենալով, միշտ իրար էին ամբաստանում և իրար հայհոյում⁹⁰: Հոկտեմբերի 28-ին գեներալ Հովսեփյանին փոխարինած գեներալ

⁸⁰ Անանուն, «Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը», Երևան, 1994, էջ 94:

⁸¹ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 149:

⁸² Միմոն Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1993, էջ 508:

⁸³ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 90:

⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 22:

⁸⁵ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 2, թ. 267:

⁸⁶ Ստ. Ղորղանյանն իր հուշագրության մեջ հաճախ է հիշատակում Երևանում գտնվող «Աստղերի պալատը», «այդ աներևույթ ուժը», որ «անջատ կառավարությունից և պարլամենտից, տնօրինում էր երկրի բախտը»...: **Մեր կարծիքով, նա նկատի ունի մաստնական կազմակերպությունը:** Հետագայում, վտարանդիության մեջ, ՀՀ կառավարության անդամներից մի քանիսը կարևոր պաշտոններ են զբաղեցնում մաստնական օթյակներում (Ալ. Խատիսյանը՝ շտաբանդակային ծեսի 33-րդ աստիճանի Մեծ վարպետ, Ս. Վրացյանը՝ 18-րդ աստիճանի մաստն են):

⁸⁷ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թթ. 392-393:

⁸⁸ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 22:

⁸⁹ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 430:

⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թթ. 22-24:

Ղազարյանի գալուստը Փիրումյանը տհաճությամբ է ընդունում⁹¹: Ղազարյանը երբ մեկնում է Հովսեփյանի կայանը, այնտեղ ռազմական քարտեզ չի գտնում՝ ապացույցը իրենց գործի նկատմամբ սպաների համատարած անփութության և անպատասխանատվության...: Այս փաստն արձանագրող Ստ.Ղորղանյանը հայտնում է, որ Ղազարյանն «առանց այդ ռազմական քարտեզի, ինքը Նապոլեոն (էլ լիներ՝ Գ.Յ)՝ ոչինչ չէր կարող անել»⁹²....:

...Ռազմական պատկառագրու առաջնորդ-հրամանատար(ներ)ի բացակայությունը

Հայ զինվորականության շրջանում պատկառանք չէր առաջացնում գեներալ Նազարբեկյանի անձը: Նա, «նորաստեղծ Հայաստանի պահանջներուն բավարարություն սովող մարդ չէր»⁹³, նա «ավելի շոյող ֆիկցիա էր, քան ցանկալի իրականություն – գեներալ Նազարբեկով թագավորում էր, բայց ոչ կառավարում»⁹⁴: «Մեզ պակասում էր մի իշխանալից հարամանատար միայն և հայ քաջերը պատրաստ կլինեին կրակը նետվելու», և այդ գորահրամանատարի սրի հետևից «հայկական բանակն անձնուրաց կերթար»⁹⁵....:

Ոչ միայն բանակի անձնակազմը, այլև հասարակ ժողովուրդը չէր հավատում իր գորահրամանատարի կարողություններին ու հարգանք չունեին նրանց նկատմամբ⁹⁶....:

Առաջնորդի անձնական օրինակը խիստ վարակիչ է դառնում մասնավորաբար արտակարգ իրավիճակներում, ինչպիսին է պատերազմը: Մինչ Կարաբեքիրը անձնապես էր առաջնորդում իր զորքերը և հեռադիտակը ձեռքին հետևում էր ռազմական գործողություններին, տեղում օպերատիվ կարգով որոշումներ ընդունում ու հրամաններ արձակում, հայոց բանակի հրամանատարությունը նստում էր փափուկ բարձերի վրա՝ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում կամ Կարսի ձորում գտնվող շտաբի շենքում ...և ոչ թե քաղաքին իշխող Կարադաղի ամրություններում, որտեղից հեռադիտակով կարելի էր հետևել գործողություններին: Փիրումյանը «շատ քիչ անգամ Կարսեն դուրս եկավ իրեն հանձնված շրջանին և դիրքերուն ու ամրություններուն ծանոթանալու»⁹⁷: Ճակատագրական այդ օրերին նա ավտովթարի հետևանքով կոտրել էր ոտքն ու պառկում է շտաբի շենքում:

⁹¹ Դրա պատճառն այն էր, որ բարձրաստիճան զինվորականության կողոպուտի մասին նահանգապետի բողոքագրերի իսկությունը ստուգելու համար, զորաց նախարար, գեներալ Արարատյանը 1919-ին որպես քննիչ Կարս էր ուղարկել Ղազարյանին, որը հաստատել էր բողոքների հավաստիությունը (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թթ. 67-68), թեև «ոչ ոք այդ թալանի հերոսներից դատի չտրվեց և բոլորը մնացին իրանց տեղերում» (նույնը, մաս 2, թ.291):

⁹² ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 32:

⁹³ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 381:

⁹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 16, թ. 41:

⁹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 82:Տես նաև նույնը, գ.7, մաս 3,թ.357:

⁹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 3, թ. 381:

⁹⁷ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 383:Նույնը հաստատում է Ստ.Ղորղանյանը: Հետևաբար, հիմնագուրկ է պատմաբան Հարություն Թուրշյանի (1900-1978) կարծիքը, որ Փիրումյանը «այն զինվորականներից չէր, որոնք ապահով հեռավորությունից են ղեկավարում կռիվը: Դանիել-Բեկն ամինջապես մեկնում է կրակի առաջին գիծը, սակայն ավտոմոբիլային աղետ է տեղի ունենում, որի հետևանքով կոտրվում է նրա ոտքը» (Հարություն Թուրշյան, «Մարդարապատի հերոսը (Դանիել-Բեկ Փիրումյան) (1863-1922)», «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1969, թիվ 1, էջ 179): **Զժխտելով հանդերձ Դ.Փիրումյանի իսկապես մեծ ու հերոսական դերակատարությունը Սարդարապատի ճակատամարտում, ցավոք, հաստատում ենք, որ նա տիպիկ օրինակն է այն հերոսի, որը չլիմանալով գայթակղություններին, հեշտությամբ**

Ալան-թալանի մոլուցքը... Կարսի նահանգում գտնվող գորամիավորումների և մատուցերիստների մոտ

Այս մասին հարյուրավոր վկայություններ կան... արխիվային փաստաթղթերում: Թալանի հարցում իր անձը վարկաբեկել էր գեներալ Դանիել-Բեկ Փիրույանը: Այս ոլորտում հատկապես «փայլում էր» գեներալ Արտյոմ Հովսեփյանը, որը պատերազմական գործողությունների օրերին ավելի շատ զբաղված էր իր թալանածներն ապահով տեղ հասցնելու հարցով, քան գորամիավորումների հրամանատարությամբ⁹⁸:...

Ալան-թալանի մեծ ակտիվություն է ցուցաբերել առաջին գնդի հրամանատար, գնդապետ Հովհաննես Մազմանյանը: Քաջ և հայրենասեր սպայի համբավի տիրացած այս զինվորականը եղել է գեներալ Արտյոմ Հովսեփյանի աջ բազուկը թալանի գործում⁹⁹ և հոգուտ նրան ու սեփական անձին կատարում էր սպային ոչ վայել գործեր: Այդ հարցում նրան մեծապես օգնում էին, այսպես կոչված, «կամավորները»՝ ձիավոր մատուցերիստները¹⁰⁰:

Ամենաթողությունն ու սանձարձակությունը հասել էին ամենավատ երևակյությունից անդին: Օրինակ, «երբ Կարսի նահանգում, զինվորական գրահի տակ, սկսվեց հռչակավոր թալանը»¹⁰¹, գեներալ Փիրույանի և «Աստղերի պալատի»¹⁰² մի անդամի միջև տեղի ունեցավ հետևյալ հեռախոսագրույցը. «Ո՞ր ջան, ասում է գեն.Փիրումովը, քեզ շատ եմ կարոտել, ել՞յրք ես գալու Կարս, թալանի քո բաժինը պահել եմ...»: Ղորղանյանը հայտնում է, որ եթե նունիսկ դա կատակ էր, ապա գոնե պետք չէ արվեր «հրապարակավ, Երևանի և Կարսի հեռագրատան բազմաթիվ պաշտոնյաների ներկայությամբ», որի հետևանքով այս խոսակցությունը «մի ժամից հետո բերանից բերան էր անցնում թե՛ Կարսում և թե՛ Երևանում...»¹⁰³:

Թալանում էին ոչ միայն մահմեդականների ունեցվածքն ու պետական հարստությունը, այլև, զինվորական կարիքների պիտակի տակ բարձրաստիճան սպաները կողոպտում էին Կարսի ամրություններում ցարական կառավարության կուտակած հսկայական գույքը¹⁰⁴: Թալանն այնպիսի տարողություն էր ստացել, որ Կարսի անկումից մի շաբաթ առաջ, երբ որոշում են կարգի բերել բերդի ամրությունները, պարզվում է, որ նրանք զուրկ են էլեկտրականությունից ու ջրից, հեռախոսային և հեռագրական սարքերից, հետևաբար նաև կապից թե՛ միմյանց, թե՛ բերդի շտաբի ու հրետանու հրամանատարի հետ¹⁰⁵: Գողացել էին նաև ավտոմեքենաները և Թիֆլիս տանելով՝ վաճառել¹⁰⁶:...

ընտրում է անպատասխանատվության և անբարոյականության ուղին և այդ ճանապարհով ընթանում դեպի սեփական անձի կործանում: Այստեղ արժե հիշել Նժդեհի իմաստուն միտքը. «Կյանքում դժվար է հերոսանալը, բայց ավելի դժվար է հերոս մնալը, իսկ է՛լ ավելի դժվար՝ հերոս մեռնելը»:

⁹⁸ ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թ.5, էջ 87:

⁹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 6, թ. 34:

¹⁰⁰ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 59:

¹⁰¹ Թալանն սկսվել է անգլիացիների կողմից Կարսի նահանգում իշխանությունը հայկական պետությանը փոխանցելուց ամիսըսպես հետո՝ 1919 թ. մայիսի երկրորդ կեսին:

¹⁰² Տես թիվ 89 ծանոթագրությունը:

¹⁰³ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 10, թթ. 39-40:

¹⁰⁴ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թ. 50:

¹⁰⁵ Նույն տեղում, թ.51: Տես նաև նույնը, մաս 3, թ.365:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, գ. 7, մաս 1, թ.61: Տես նաև նույնը, մաս 3, թ.364:

Թալանի հարցում գեներալներին ու գնդապետներին մեծ օժանդակություն են մատուցել մաուզերիստներն ու նրանց խմբապետները, որոնք Հայրենիքի պաշտպան «կամավորականների» պիտակի տակ հայտնվել էին Կարսի մարզում ու կցվել այս կամ այն սպային...: Խմբապետներ Փիլոսի և Մուրադխանի տղերքը չէին խորշում պատերազմի օրերին իսկ կողոպտելու Կարսի իրենց ազգակիցների բնակարանները¹⁰⁷:...

Մի խոսքով, թալանի մոլուցքով վարակվել էին շատ շատերը՝ զորահրամանատար, սպա, զինվոր, կամավոր, պետական պաշտոնյա, պարզ քաղաքացի, «նույնիսկ կեղրոնի հմազգային պատասխանատվություն ունեցողներն որոշ թվով անձեր»¹⁰⁸:...

Թալանում էիր ոչ միայն բնակչությանը, այլև՝ օտարերկրացիների և պետական հաստատությունները¹⁰⁹, նույնիսկ՝ ...մեկը մյուսին:... «Այլասերվել էր հասարակական մթնոլորտը և մարդիկ բթացել էին ոչ միայն դեպի պետական, հասարակական պատիվը, այլև դեպի իրանց պատվասիրությունը», «խախտվել էին տարրական հասկացողությունները, մարդկանց մեջ բթացել էր պարտաճանաչության զգացմունքը»¹¹⁰ ...: Իսկ մարդկային հասարակության մեջ որևէ նյութական կործանմանը նախորդում է բարոյական կործանումը:

* * *

...Ամփոփելով, մի անգամ ևս հաստատում ենք, որ... այսպիսի բազմաթիվ սխալների թեկուզ մի մասը բավարար կլինեք կործանման տանելու հայկական Կարսն ու Հայաստանի Հանրապետությունը: Նման որակներով պարտությունը անխուսափելի պիտի լինեք, իսկ հաղթողությունը՝ ամեն տեսակ օրինաչափությունների կոպիտ և անտրամաբանական խախտում¹¹¹:...

Կարսի... անկմանն ու կործանմանը նախորդած արատավոր երևույթներից շատերն այսօր էլ առկա են հայկական պետության և հասարակության կյանքում: Հետևաբար, նոր անկումն ու կործանումը կարող են դառնալ հավանական, եթե վայրկյան առաջ չձերբագատվենք բացասական երևույթներից ու տրամագծորեն չշրջենք իրավիճակը:

¹⁰⁷ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 131-132:

¹⁰⁸ Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 152, տե՛ս նաև, էջ 29, 256:

¹⁰⁹ Օրինակ՝ Ալեքսանդրապոլից նահանջելիս հայոց բանակի զինվորները, այլոց շարքում, կողոպտել էին «Սագօ» ընկերության և ֆինանսական նախարարության շենքերը:...

¹¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, մաս 1, թթ. 57-58:

¹¹¹ Համանման բարոյահոգեբանական անկման պատճառով հունական բանակը խայտառակ պարտություն կրեց թուրքերից՝ 1922թ. և Կարսը թուրքերը կրկնեցին Իզմիրում՝ 1922 թ. սեպտեմբերին: ...«Իզմիրի աղետը» հուշագրությունում (էջ 20-27), Մարտիրոս Սարյանը (չփոթել աշխարհառճակ գեղանկարչի հետ, -Գ.3) նշում է, որ հունական բանակը թուրքերի դիմաց ժամանակն անցկացնում էր անգործությամբ, խաղուպարով, երաժշտությամբ, հարբեցողությամբ և այլ զվարճություններով..., ապա գրում է. «Իսկապես ողբերգական էր հույն բանակին և հույն ժողովրդին վիճակը Իզմիրի մեջ, և կարգ մը նմանության եզրեր ուներ մեր Կարսի ու Արդահանի բանակին, Հայաստանի և հայ ժողովրդի դառնաղետ պարտության սև ճակատագրին հետ»:

Աշխատությունն ամբողջությամբ տե՛ս. Ռազմավարության և անվտանգության հարցեր / ժողովածու.- Եր.: 2-րդ հրատ.: Լուսակն, 2007թ.- էջ 481-549: https://usum.am/load/razmavarowtyan_ev_anvtangowtyan_harcer_armen_ayvazyan/103-1-0-4521